

**KWERENDA HISTORYCZNA
PARKU SKOWRONIEGO WE WROCŁAWIU**

Iwona Bińkowska

WROCŁAW 2002

WSTĘP

Tematem kwerendy jest obszar obecnego parku Skowroniego, na który składa się pas zieleni ciągnący się pomiędzy al. Armii Krajowej na północy i ul. Czerską (Mattingstraße) na południu. Obszar parku równolegle do obu tych ulic przecina ul. Działkowa. Zachodnią granicę interesującego nas terenu wyznaczają częściowo zabudowane parcele między parkiem a ul. Ślężną (Lohestraße). Natomiast wschodnią (na północnym odcinku, pomiędzy ul. Działkową i al. Armii Krajowej) również obszar częściowo zabudowany ciągnący się w kierunku ul. Borowskiej (Bohrauerstraße) oraz na południe od ul. Działkowej ogródki działkowe wzdłuż ul. Spiskiej (Oltaschiner Kirchweg).

Przy analizie materiałów kartograficznych pojawił się problem z nazewnictwem niemieckim. Wynika on z podrzędnego charakteru obecnych ulic, a wówczas nie nazwanych dróg oddzielających poszczególne cmentarze. Takie lokalne znaczenie miały obecna ul. Działkowa (na interesującym nas odcinku) i ul. Czerska. Natomiast al. Armii Krajowej w swojej zachodniej części przy ul. Ślężnej jeszcze nie istniała, została wytyczona dopiero po likwidacji cmentarzy, choć planowano ją już w okresie międzywojennym.

Brak jednorodności kompozycji omawianego obszaru wynika z faktu, iż pierwotnie znajdowało się tu kilka niezależnych, wielokrotnie powiększanych cmentarzy. Park Skowroni zajmuje jedynie południową część kompleksu nekropolii wrocławskich, który ciągnął się też na północ od al. Armii Krajowej w kierunku centrum miasta.

Ostatnie pochówki miały tu miejsce w latach 50. XX wieku. W roku 1958 zapadła decyzja o ich zamknięciu, a w latach 60. uległy ostatecznej likwidacji. W ich miejscu, wykorzystując istniejący układ przestrzenny i roślinność ukształtowano park 30-lecia PRL,

który w latach 90. podzielono na dwie części: park Władysława Andersa na północ od al. Armii Krajowej i park Skowroni na południe.

Ponieważ park powstał w miejscu zespołu dawnych przedwojennych cmentarzy, poszukując materiałów kartograficznych i projektowych sięgnięto po archiwalia parafii katolickich i ewangelicko-luterańskich, które były właścicielami nekropolii. Najciekawsze dokumenty dotyczące tego terenu przechowywane są w Archiwum Budowlanym Miasta Wrocławia (ABMWr) i znajdują się w teczkach zabudowy ulic w najbliższym sąsiedztwie: ul. Ślężnej (sygn. 2741), ul. Borowskiej (sygn. 1865), ul. Spiskiej (sygn. 3480) i ul. Wiśniowej (sygn. 2225).

Znaczenie pomocnicze mają plany sekcyjne Wrocławia w skali 1:5000, przechowywane w Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej (Oddz. Zb. Kartogr. BUWr) oraz w Dziale Kartografii Akt Miasta Wrocławia w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

W literaturze polskiej historia wrocławskich nekropolii była tematem prac studialnych Haliny Okólskiej i Marka Buraka. Te bardzo cenne opracowania z lat 80. i 90. XX wieku, wykonane były dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i skupiły się głównie na dziejach cmentarzy, osobach na nich pochowanych oraz historycznych i artystycznych wartościach dzieł sztuki nagrobnej. Prawie pominięty został w nich aspekt kształtowania cmentarzy jako kompozycji „parkowych”. Autorka kwerendy skorzystała z ustaleń Okólskiej i Buraka opublikowanych w hasłach *Encyklopedii Wrocławia*, Wrocław 2000, które dotyczą poszczególnych nekropolii parafialnych.

Niepowodzeniem zakończyły się poszukiwania źródeł ikonograficznych. W przeciwieństwie do cmentarzy miejskich, XIX- i XX-wieczne nekropolie parafialne nie doczekały się bogatej literatury i dokumentacji fotograficznej czy rysunkowej. Z tego powodu jako materiały pomocnicze przy próbie odtworzenia wyglądu cmentarzy należy potraktować

bogato ilustrowane publikacje Johannes'a Erbe'go – dyrektora Zarządu Cmentarzy Miejskich we Wrocławiu. Ponieważ zasłużył on sobie na miano „reformatora cmentarzy wrocławskich” również jego osobę i poglądy autorka kwerendy postanowiła skrótowo omówić. Krótka notatka biograficzna na jego temat została zamieszczona w leksykonie; G.Gröning, J.Wolschke-Bulmahn, *Grüne Biographien. Biographisches Handbuch zur Landschaftsarchitektur des 20. Jahrhunderts in Deutschland*, Berlin – Hannover 1997. Większość zawartych w kwerendzie informacji pochodzi jednak z publikowanych wypowiedzi samego Erbe'go.

PARK SKOWRONI

Nazwa parku wiąże się z Cmentarzem Żołnierzy Armii Radzieckiej na Skowroniej Górze, zlokalizowanym na wschód od parku, pomiędzy ogródkami działkowymi i ul. Działkową oraz na południowy zachód od kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu. Na północ od kościoła znajduje się krótki odcinek ulicy – rodzaj zaułka ul. Borowskiej, zwanej do 1945 roku Am Lerchenberge, czyli Skowronia Góra.

Teren zajmowany przez obecny park należał do parafii św. Marii Magdaleny, parafii im. Zbawiciela, parafii św. Jana i parafii św. Maurycego. Jako własność kościelna cmentarze nie podlegały bezpośredniemu zarządowi miejskiemu. Wcześniej na obszarze tym znajdowały się prywatne pola i ogrody systematycznie wykupywane przez parafie w celu zakładania, a następnie kilkukrotnego powiększania cmentarzy.

Obecny obszar parku Skowroniego wynosi ok. 26,5 ha i jego wielkość może być porównywalna z niedaleko usytuowanym na Borku parkiem Południowym o powierzchni ok. 22 ha. Lokalizacja parku Skowroniego właśnie pomiędzy parkiem Południowym na południowym zachodzie a parkiem Władysława Andersa na północy stwarza duże możliwości ukształtowania go w odmienny sposób od dwóch pozostałych i przypisania mu częściowo odmiennych funkcji. O ile bowiem park Andersa ze wzgórzem i sąsiednimi obiektami sportowymi został zaprojektowany jako teren sportowo-rekreacyjny (nie w pełni jeszcze zrealizowany), zaś park Południowy jest masowo odwiedzany, typowo spacerowym i zabawowym parkiem miejskim, o tyle najbardziej „dziki”, mało ozdobny park Skowroni mógłby spełniać funkcje rzadziej odwiedzanego „azylu”, będącego również ostoją dla zwierząt. Analogi do takiego zagospodarowania można szukać na terenie dawnego cmentarza przy ul. Grabiszyńskiej (po jej wschodniej stronie), pozostawionego w „półdzikiej” formie, a

otoczonego od północy, wschodu i południa typowymi publicznymi terenami sportowo-rekreacyjnymi z placami zabaw dla dzieci, boiskami oraz „ścieżkami zdrowia”.

Także sąsiedztwo z dobrze rozwiniętą w tej części miasta siecią ścieżek rowerowych (m.in. al. Armii Krajowej, ul. Ślężna, ul. Powstańców Śląskich) sugeruje wykorzystanie parku zgodnie z taką funkcją komunikacyjną.

Odtworzenie istniejącej pierwotnie na terenie cmentarzy instalacji pozwoliłoby ponadto zlokalizować w parku przynajmniej kilku źródełek, fontann lub innych elementów wodnych. Ponieważ najstarszy cmentarz na tym terenie powstał w 1869 roku, a najmłodszy wytyczono ok. roku 1940, po inspiracje w doborze stylistyki małej architektury i wszystkich pomocniczych elementów można sięgnąć do bardzo różnorodnych wzorców. Duża swoboda wyboru w tym zakresie wynika też z braku zachowanych pierwotnych elementów, takich jak ogrodzenia, ławki, lampy. Projekty i rysunki inwentaryzacyjne obiektów znajdujących się na terenie cmentarzy, m.in. też nagrobki, przechowywane są w teczkach cmentarzy w Archiwum Budowlanym Miasta Wrocławia. Ze względu na ich ilość autorka kwerendy zreprodukowała w pracy jedynie nieliczne przykłady. (il. 13-15) W chwili podjęcia decyzji o przyjęciu konkretnej stylistyki istnieje możliwość dokonania dodatkowego, bogatego wyboru wzorcowych rozwiązań z różnych cmentarzy wrocławskich (il. 19-20), a także z prezentacji Wystawy Sztuki Cmentarnej, która odbyła się w parku Szczytnickim w 1913 roku. (il. 18)

Cmentarz parafii św. Marii Magdaleny (Friedhof der Gemeinde von St. Maria Magdalena)

Otworzony w 1869 roku, z neogotycką kaplicą autorstwa wrocławskiego architekta Karla Schmidta, zlokalizowaną przy zachodnim wejściu na teren cmentarza. Powiększony w 1896 roku. Ostatni pochówek odbył się w roku 1953.

W kompleksie interesujących nas cmentarzy ten usytuowany jest najbardziej na północ. (il. 1) Zajmował prostokątny obszar ze ściętymi zachodnimi narożami. Główne wejście znajdowało się od zachodu na wysokości skrzyżowania ul. Wiśniowej i ul. Ślężnej. (il. 7) Ponieważ w stosunku do ul. Ślężnej był cofnięty w kierunku wschodnim, na przedłużeniu ul. Wiśniowej (Kirsch-Allee) wytyczono lokalną drogę dojazdową, określaną na planach sytuacyjnych mianem drogi do cmentarzy (Weg nach den Friedhöfen). (il. 3, 5) Prowadziła ona bowiem nie tylko do nekropolii św. Marii Magdaleny, ale też w kierunku północnego kompleksu cmentarzy i znajdującego się na południu cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana, o którym będzie mowa poniżej. Była to m.in. najkrótsza droga od najbliższego przystanku tramwajowego i postoju dorożek, dlatego przy niej właśnie, z myślą o odwiedzających wszystkie cmentarze zlokalizowano kwiaciarnię. (il. 3)

Cmentarz ukształtowano regularnie, z główną drogą na osi wschód – zachód, która jednocześnie była osią symetrii założenia. (il. 4) Prostokątne kwatery o bardzo zbliżonych wymiarach wytyczono gęściej w zachodniej, rzadziej we wschodniej części. Kaplica i dodatkowe obiekty architektoniczne zlokalizowano symetrycznie po obu stronach zachodniego wejścia. (il. 5) Pomiędzy bramą a pierwszymi kwaterami znajdowała się niewielka kompozycja roślinna o ozdobnym charakterze. Jego centralnym elementem był okrągły klomb na osi głównej drogi i bramy, zaś po bokach symetryczne trawniki z

nieregularnymi skupiskami prawdopodobnie krzewów i niskiej roślinności. Także ogrodzenie łączące bramę z bocznymi obiektami architektonicznymi posiadało po obu stronach wąskie pasy zieleni.

W chwili obecnej przez środek dawnego cmentarz przebiega al. Armii Krajowej. Została ona wytyczona w przybliżeniu wzdłuż osi bramy i głównej drogi cmentarnej. W wyniku takiego podziału południowa część dawnego cmentarza parafii św. Marii Magdaleny znalazła się na interesującym nas obszarze parku Skowroniego, stanowiąc północną jego granicę, zaś część północna znalazła się w obrębie parku Władysława Andersa.

Cmentarz parafii im. Zbawiciela i św. Jana (Friedhof der Gemeinde von St. Salvator und St. Johannes)

Otwarty w 1892 roku, z oktogonalną, dwukondygnacyjną kaplicą autorstwa architekta Blümmera. Cmentarz po raz pierwszy został powiększony w kierunku południowym już w roku 1899, a następnie ok. 1910 roku i na początku lat 30. XX wieku.

Cmentarz ten składał się z czterech niezależnych, choć połączonych ze sobą części. (il. 1)

1) Najstarsza, północna sąsiadowała z omówionym powyżej cmentarzem parafii św. Marii Magdaleny od południa. (il. 4, 8) Wszystkie cztery części zajmowały tereny w kształcie prostokątów, z których północny był najszerszy, dwa środkowe nieznacznie węższe i skrajny południowy najwęższy. Każda z części cmentarza posiadała osobne ogrodzenie. Były od siebie oddzielone wąskimi, lokalnymi drogami, przedłużonymi w kierunku wschodnim i zachodnim, tak by stanowiły niezależną od nekropolii sieć komunikacyjną. Drogi te albo były

własnością gminną, albo też zgodnie z prawem budowlanym musiały być wydzielone z terenu cmentarza na potrzeby wszystkich mieszkańców. Ponieważ z punktu widzenia obecnego funkcjonowania parku nie ma to większego znaczenia, warto jedynie pamiętać o ich istnieniu.

Pomimo że każda z części była osobno ogrodzona, system bram, furtek i ścieżek umożliwiał swobodne poruszanie się pomiędzy nimi.

Główne wejście na teren całości cmentarza parafii znajdowało się w północno-zachodnim narożniku części północnej w sąsiedztwie południowo-zachodniego naroża cmentarza parafii św. Marii Magdaleny. Bramę poprzedzoną wielobocznym placem, podobnie jak w przypadku omówionego powyżej nekropolii, flankowały pomocnicze zabudowania cmentarne. Była jednak pozbawiona jakichkolwiek akcentów ozdobnie komponowanej zieleni. Kompozycję kwater cechował regularny, szachownicowy podział, nieznacznie odbiegający od symetrycznego w części zachodniej. W centrum, na przecięciu dwóch krzyżujących się ścieżek znajdował się wieloboczny plac z oktogonálną kaplicą pośrodku. Odstępstwem od regularności była główna droga łącząca bramę i centralny plac, która jako jedyna przebiegała po połowie przekątnej cmentarza. Drugim odstępstwem była łukowo wygięta ścieżka w części zachodniej, podczas gdy wszystkie pozostałe zostały wyznaczone na liniach prostych.

Prawdopodobnie dopiero ok. 1920 roku nastąpiła zmiana w kompozycji południowo-zachodniego narożnika cmentarza, kiedy w miejsce trzech prostokątnych kwater wprowadzono nowy układ ścieżek o nieregularnym, owalnym przebiegu. Była to kompozycja nawiązująca do zdecydowanie bardziej swobodnej kompozycji drugiej części cmentarza.

Ta druga od północy część nie posiadała reprezentacyjnego wejścia i była komunikacyjnie połączona z sąsiednimi za pomocą ścieżek. Zastosowano tu podział nieregularny, przeplatający się z regularnym. Główne dróżki wyznaczono po łukowo wygiętych liniach, i powstałe w ten sposób duże, nieregularne kwatery podzielono na

mniejsze ścieżkami przecinającymi się pod kątem prostym. Ponadto wzdłuż wschodniej granicy cmentarza wyznaczono trzy okrągłe placiki o zróżnicowanej wielkości.

Taki układ tej części dokumentuje jeszcze plan sekcyjny z początku lat 30. XX wieku. Wschodnia część tego obszaru została w odmienny sposób utrwalona na późniejszym o kilka lat planie sekcyjnym, pochodzącym prawdopodobnie z ok. 1938 roku. (il. 11) Widoczny tu układ ścieżek jest zdecydowanie bardziej swobodny i pozbawiony już większości okrągłych placików. Natomiast pojawił się nowy element być może o funkcjach ozdobnych. Jest nim kwadratowy plac z krzyżowym podziałem i centralnym, okrągłym elementem. Jego kompozycja wskazuje raczej na znaczenie dekoracyjne niż związane z nagrobkami.

Kolejna, młodsza część nekropolii znajdowała się jeszcze dalej na południe i również nie posiadała własnej bramy wejściowej. Zastosowana tu kompozycja dzieliła teren na nieregularną, mniejszą część północną i regularną pozostałą. Na osi północ – południe wytyczono dwie główne drogi z okrągłymi, niewielkimi placami. Mniejsze i liczniejsze na osi wschodniej posiadały centralne, okrągłe elementy, być może klomby lub solitery. W miejscach przecięć prostopadłych do siebie ścieżek widoczne są też niewielkie prostokątne place, ich rozmieszczenie wykazuje pewną symetrię związaną z osią zachodniej drogi.

O ile dwie środkowe części wykazywały duże podobieństwo i były nawet na niektórych rysunkach inwentaryzacyjnych traktowane jako jedna kompozycja (il. 9), to najmłodsza, skrajnie południowa część nekropolii wykazuje dużo cech odrębnych. Podstawową różnicą jest brak bezpośredniego połączenia z omówionymi już, północnymi fragmentami cmentarza. Najprawdopodobniej zaprojektowano dla tej części osobne wejście od wschodu, czyli od obecnej ul. Spiskiej (Oltaschiner Kirchweg). Ponieważ plan sekcyjny z początku lat 30. XX wieku (il. 1) prezentuje na projekt rozplanowania cmentarza jeszcze przed jego otwarciem, trudno w chwili obecnej stwierdzić na ile został on zrealizowany.

Główną osią symetrii miała być ścieżka na linii wschód – zachód z półkolistym placem od wschodu i kwadratowym od zachodu. Część wschodnią charakteryzowałby układ nieregularny z owalnymi kwaterami wpisanymi w prostokąty, zaś zachodnią podziały szachownicowe o zróżnicowanej wielkości pól.

Cmentarz parafii św. Maurycego (Friedhof der Gemeinde von St. Mauritius)

Otworzony prawdopodobnie w 1888 roku, powiększony ok. 1940 roku.

Cmentarz ten znajdował się na wschód od cmentarza parafii św. Marii Magdaleny oraz od północnej, najstarszej części cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana. (il. 2) Zajmował prostokątny obszar, wydłużony na osi północ – południe. Główna brama na teren cmentarza znajdowała się w jego wschodniej części przy obecnym zaułku ul. Borowskiej (Am Lerchenberge).

Cmentarz posiadał tradycyjny, szachownicowy układ prostokątnych kwater wyznaczonych główną drogą na osi północ – południe i dwiema do niej równoległymi. Jedna z nich – południowa stanowiła główną oś wschód – zachód. Łączyła bowiem główne wejście na teren nekropolii na wschodzie z kwadratowym placem na przecięciu osi. Pomiędzy bramą a placem znajdowała się kaplica pogrzebowa i zabudowania pomocnicze.

Dzięki planowi sytuacyjnemu budowy toalet z 1935 roku, znamy dokładny układ wschodnich kwater i wspomnianego placu na przecięciu osi. (il. 10) Na jego środku znajdowała się ławka, studnia, pomnik lub ozdobna kompozycja roślinna.

Najprawdopodobniej ok. 1939 roku parafia św. Maurycego zakupiła od prywatnych właścicieli sąsiedni teren, znajdujący się na południe od cmentarza z myślą o jego powiększeniu. (il. 11) Również był to obszar o prostokątnym kształcie, wydłużonym na osi północ – południe. Nieznaczne wcięcie w jego północno-wschodnim narożniku wynikało z biegu lokalnej wówczas drogi, obecnie ul. Spiskiej. Plan sytuacyjny z roku 1940 dokumentuje układ kwater nowej nekropolii. (il. 12) Podobnie jak w starszej części miała to być prosta, krzyżowa kompozycja.

Spośród wszystkich omawianych cmentarzy ten jako jedyny znajduje się poza parkiem Skowronim. Jego znaczenie polega jednak nie tylko na tym, że był wynikiem powiększenia już istniejącego cmentarza, ale głównie na tym, że jako jedyny z tego kompleksu nekropolii spełnia swoje pierwotne funkcje do dnia dzisiejszego. To tutaj właśnie zlokalizowano w latach 1945 – 1948 Cmentarz Żołnierzy Armii Radzieckiej na Skowroniej Górze. Jego obecność, nawet poza granicami parku Skowroniego, powinna być uwzględniona w kompozycji.

JOHANNES ERBE (1866-1932)

Zyskał sobie miano „reformatora cmentarzy wrocławskich”. Od 1890 roku był zarządcą cmentarza komunalnego na Osobowicach, a w latach 1920 – 1931 sprawował funkcję dyrektora Zarządu Cmentarzy Miejskich.

Erbe uzyskał wykształcenie ogrodnicze w Wyższej Państwowej Szkole Ogrodniczej w Prószkowie pod Opolem (1884-1886), edukację kontynuował na praktykach w Belgii, Holandii i Anglii (m.in. rok spędził w jednym z najslawniejszych miejskich parków londyńskich Battersea-Park). W 1889 roku przyjechał do Wrocławia, gdzie praktykował w parku Szczytnickim. W roku następnym udał do Kolonii, by podjąć pracę w Miejskim Zarządzie Parków, dzięki czemu zetknął się z wysoko cenionym przez współczesnych projektantem parków i cmentarzy kolońskich – Adolfem Kowalleckiem. W interesującej nas dziedzinie praktyka ta miała z pewnością decydujący wpływ na poglądy Erbe’go.

Od 1890 roku Erbe pracował już tylko we Wrocławiu, z wykształcenia ogrodnik w stopniu Królewskiego Dyrektora Ogrodów, skupił się całkowicie na wykorzystaniu wiedzy ogrodniczej w kształtowaniu cmentarzy. Był silnie związany ze śląskimi towarzystwami ogrodników (Schlesische Gartenbau Gesellschaft) oraz śląskim związkiem ochrony regionu (Schlesische Bund für Heimatschutz). Wiele publikował, w związku z interesującym nas tematem warto wymienić tu dwa teksty:

- wspólnie z architektem Theodorem Effenbergerem: *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, wyd. 1 Breslau 1917, wyd. 2 Breslau 1926;
- *Anlage und Wesen unserer Friedhöfe*, /w:/ „Bericht des Central-Gärtner-Verein für Schlesien” 1895, s. 29-33.

Erbe jako pierwszy we Wrocławiu, choć nie pierwszy w Niemczech i innych krajach europejskich, postulował by cmentarze traktować jako parki cmentarne. Miałoby to polegać

na krajobrazowym, swobodnym kształtowaniu kwater, a nie jak dotychczas o regularnych, symetrycznych podziałach, zaakcentowanych rzędami drzew. Konsekwencją takiego rozumienia cmentarzy miałyby być po 20 latach od ostatniego pochówku i zamknięcia nekropolii, przekształcenie jej w park miejski. Wymagałoby to likwidacji większości nagrobków, pozostawienia jedynie tych, które upamiętniały szczególnie ważnych obywateli miasta, lub posiadały wybitne wartości historyczne i artystyczne. W tak przekształconych cmentarzach szczególnie ważną rolę odgrywałaby roślinność podkreślająca nastrój powagi, zadumy i melancholii.

Erbe był świadom, że takie kształtowanie cmentarzy wymaga zdecydowanie więcej nakładów finansowych w trakcie ich zakładania i pielęgnacji. Stąd jego postulat by tworzyć przede wszystkim cmentarze komunalne (miejskie), a rezygnować z nekropolii parafialnych. Sugerował centralizację w zarządzaniu cmentarzami, co umożliwiłoby przeznaczanie na nie odpowiednich środków.

Omawiając nowe formy kształtowanie cmentarzy Erbe powoływał się na najwcześniejsze wzorce amerykańskie, ale sięgał też do swych kolońskich doświadczeń i przywoływał postać Adolfa Kowallecka – twórcy tego typu nekropolii.

W praktyce wpływ poglądów Erbe'go był dość znaczny. Najlepszym przykładem jest park Zachodni (Westpark), który powstał jako zespół cmentarzy parafialnych, żydowskiego i miejskiego otoczonych parkiem. Można przypuszczać, że to wspólne dzieło Hugo Richtera (twórcy m.in. parku Południowego) i Johanna Erbe'go zostało zaplanowane z myślą o włączeniu w przyszłości cmentarzy w park miejski.

Poglądy Erbe'go oddziaływały jednak przede wszystkim na kompozycje cmentarzy. Zaczęto sięgać po rozwiązania nieregularne, w niczym nie przypominające tradycyjny, szachownicowy układ kwater. I ten właśnie wpływ jest widoczny na omawianym przez nas terenie dawnych cmentarzy. Swobodny układ zaznaczył się przede wszystkim w młodszych

częściach cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Ale też dość regularna kompozycja najstarszej części tej nekropolii wskazuje na duże podobieństwa z wzorcowym, regularnym założeniem sugerowanym przez Erbe'go. (il. 17) Wymienione w legendzie gatunki drzew, które miały posłużyć do obsadzania głównych ciągów komunikacyjnych, to w większości gatunki rodzime. Sugerował sadzenie czerwonych dębów wzdłuż głównej alei, wiązów wzdłuż drogi „obwodnicowej”, zaś lip, topól i platanów wokół okrągłych placów na skrzyżowaniach ścieżek. Warto też zapoznać się z zaleceniami ogrodnika dotyczącymi doboru ozdobnej roślinności na terenie krajobrazowo kształtowanych cmentarzy. (il. 16-16a) W swych publikacjach wymieniał gatunki kwitnące wiosną, latem, jesienią, rośliny ozdabiające trawniki oraz krzewy przeznaczone do zacienionych i nasłonecznionych miejsc.

Teksty Erbe'go były bogato ilustrowane przykładami kompozycji stosowanych na terenie miejskich cmentarzy, m.in. przy ul. Grabiszyńskiej, na Osobowicach i Kozanowie. Nawet rabaty i klomby o regularnym, geometrycznym rzucie, bardzo często ozdabiano kompozycjami roślinnymi tworzącymi nieregularne, swobodne bryły. (il. 18-20)

O odmiennym niż obecnie postrzeganiu cmentarzy może też świadczyć fakt otaczania ich przed ogródki działkowe i tereny sportowe. Miało to również miejsce w przypadku cmentarzy na terenie obecnego parku Skowroniego. (il. 1-2)

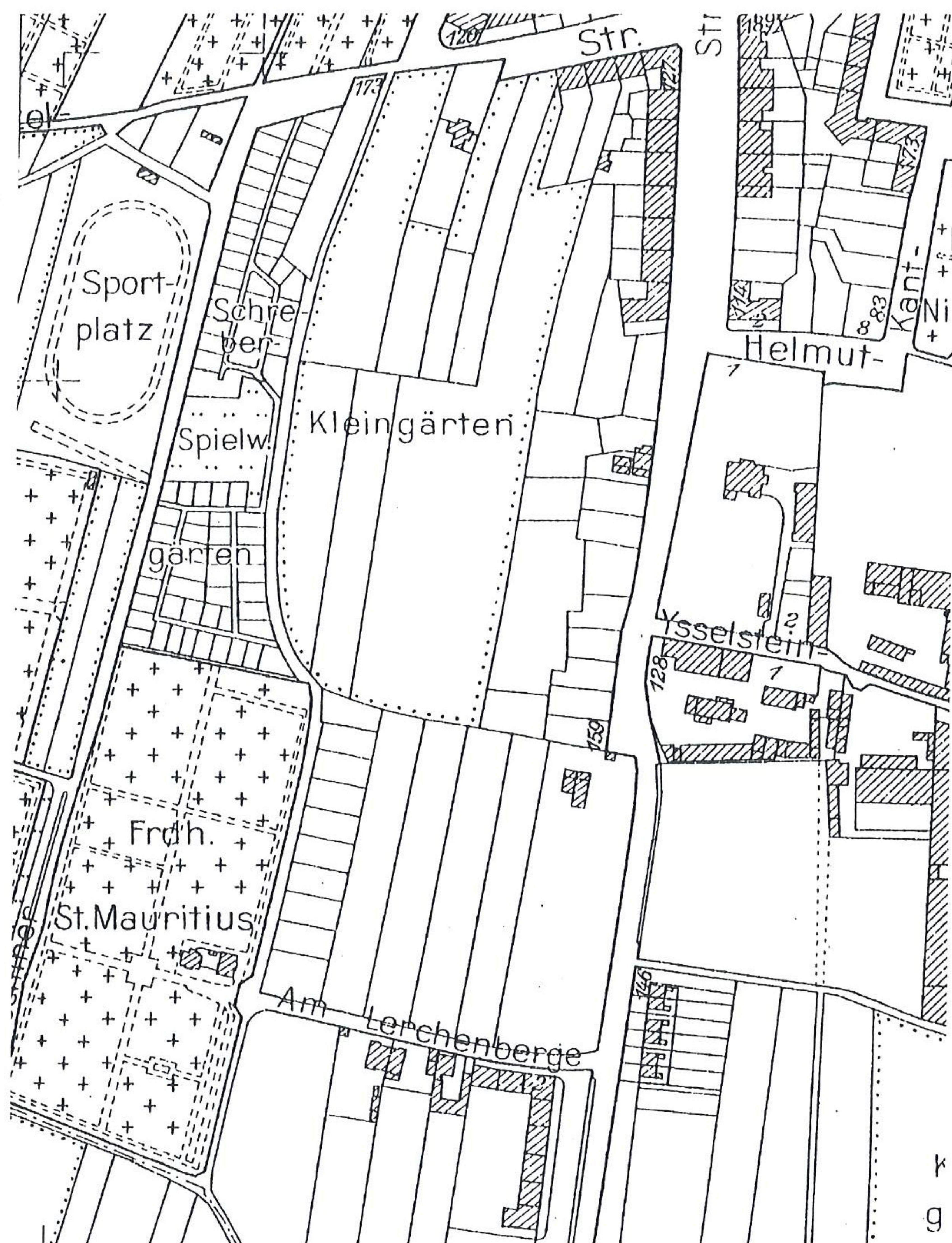
SPIS ILUSTRACJI

1. Fragment planu sekcyjnego Wrocławia z widocznym cmentarzem parafii św. Marii Magdaleny i czteroczęściowym cmentarzem parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Sekcja 300/IV, skala 1:5 000. Początek lat 30. XX wieku. Oddz. Zb. Kartogr. BUWr.
2. Fragment planu sekcyjnego Wrocławia z widocznym cmentarzem parafii św. Maurycego. Sekcja 200/III, skala 1:5000. Początek lat 30. XX wieku. Oddz. Zb. Kartogr. BUWr.
3. Plan sytuacyjny drogi łączącej ul. Ślężną z cmentarzami. Projekt kwiaciarni. 1920 rok, ABMWr, sygn. 2225.
4. Cmentarz parafii św. Marii Magdaleny i północna, najstarsza część cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Fragment planu sekcyjnego, skala 1:1000, 1911 rok. ABMWr, sygn. 2225.
5. Droga dojazdowa do cmentarzy i ozdobna kompozycja roślinna w zachodniej części cmentarza parafii św. Marii Magdaleny. Fragment planu sekcyjnego, skala 1:1000, 1920 rok. ABMWr, sygn. 2225.
6. Plan sytuacyjny cmentarza parafii św. Marii Magdaleny. Skala 1:2000, 1937 rok. ABMWr, sygn. 2225.
7. Brama i ogrodzenie cmentarza parafii św. Marii Magdaleny. Początek XX wieku. ABMWr, sygn. 2225.
8. Najstarsza, północna część cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Fragment planu sekcyjnego, skala 1:1000, 1911 rok. ABMWr, sygn. 2741.
9. Plan sytuacyjny cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana, zaznaczona najmłodsza, południowa część cmentarza. Skala 1:10 000, 1934 rok. ABMWr, sygn. 2741.
10. Wschodni fragment cmentarza parafii św. Maurycego. Skala 1:500, 1935 rok. ABMWr, sygn. 1865.
11. Teren przeznaczony na powiększenie cmentarza parafii św. Maurycego. Fragment planu sekcyjnego, skala 1:2000, ok. 1938 roku. ABMWr, sygn. 1865.
12. Plan sytuacyjny powiększenia cmentarza parafii św. Maurycego, skala 1:5000. Rozplanowanie kwater i instalacja wodna w północnej części powiększonego cmentarza parafii św. Maurycego, skala 1:500. 1940 rok. ABMWr, sygn. 1865.
13. Przykład nagrobka wraz ze strzyżonym żywopłotem, na cmentarzu parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Początek XX wieku. ABMWr, sygn. 2741.
14. Przykład nagrobka wraz z otaczającymi drzewami, na cmentarzu parafii im. Zbawiciela i św. Jana. 1924 rok. ABMWr, sygn. 2741.

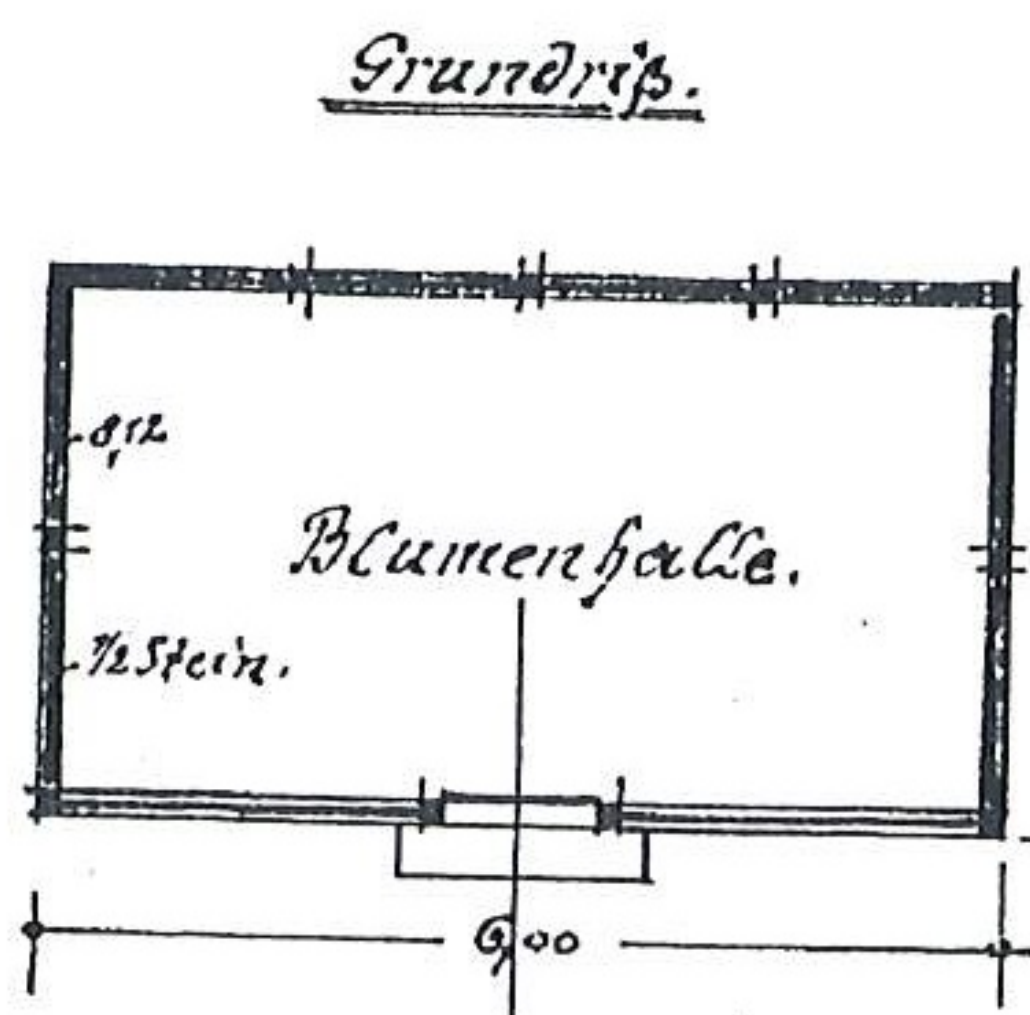
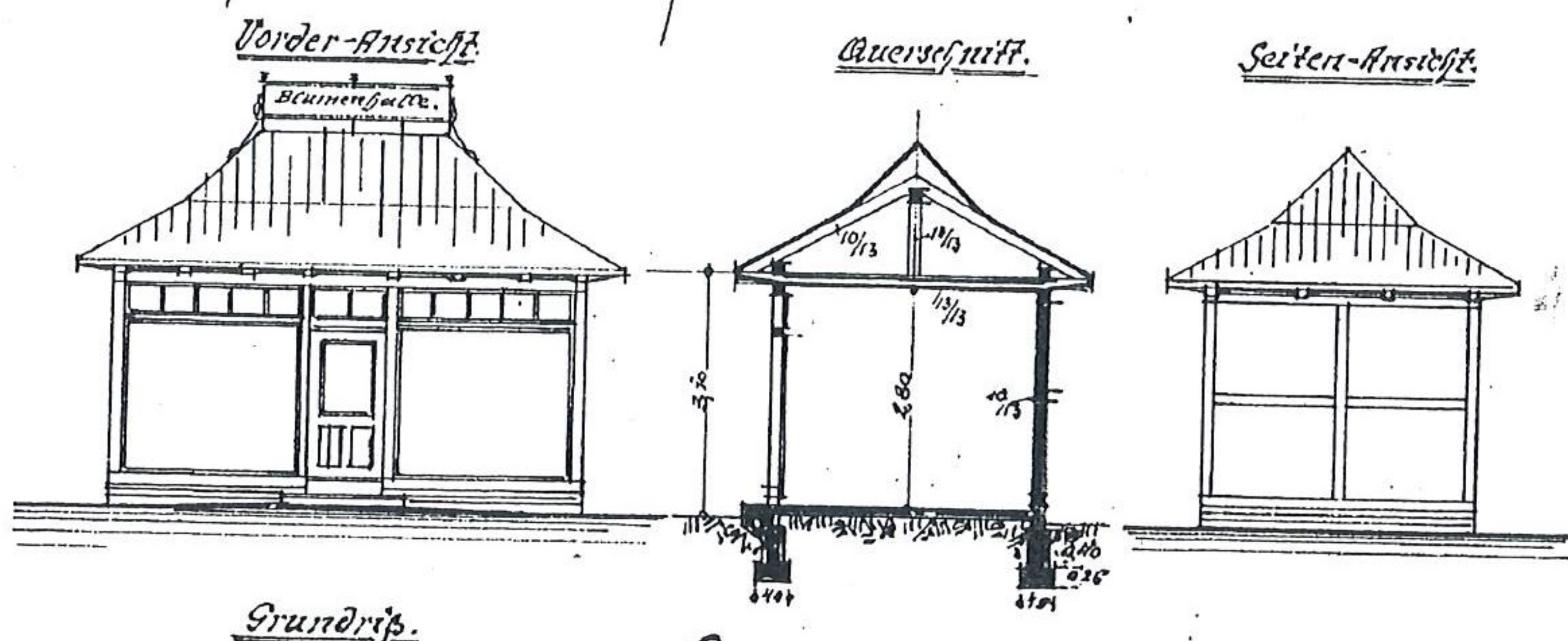
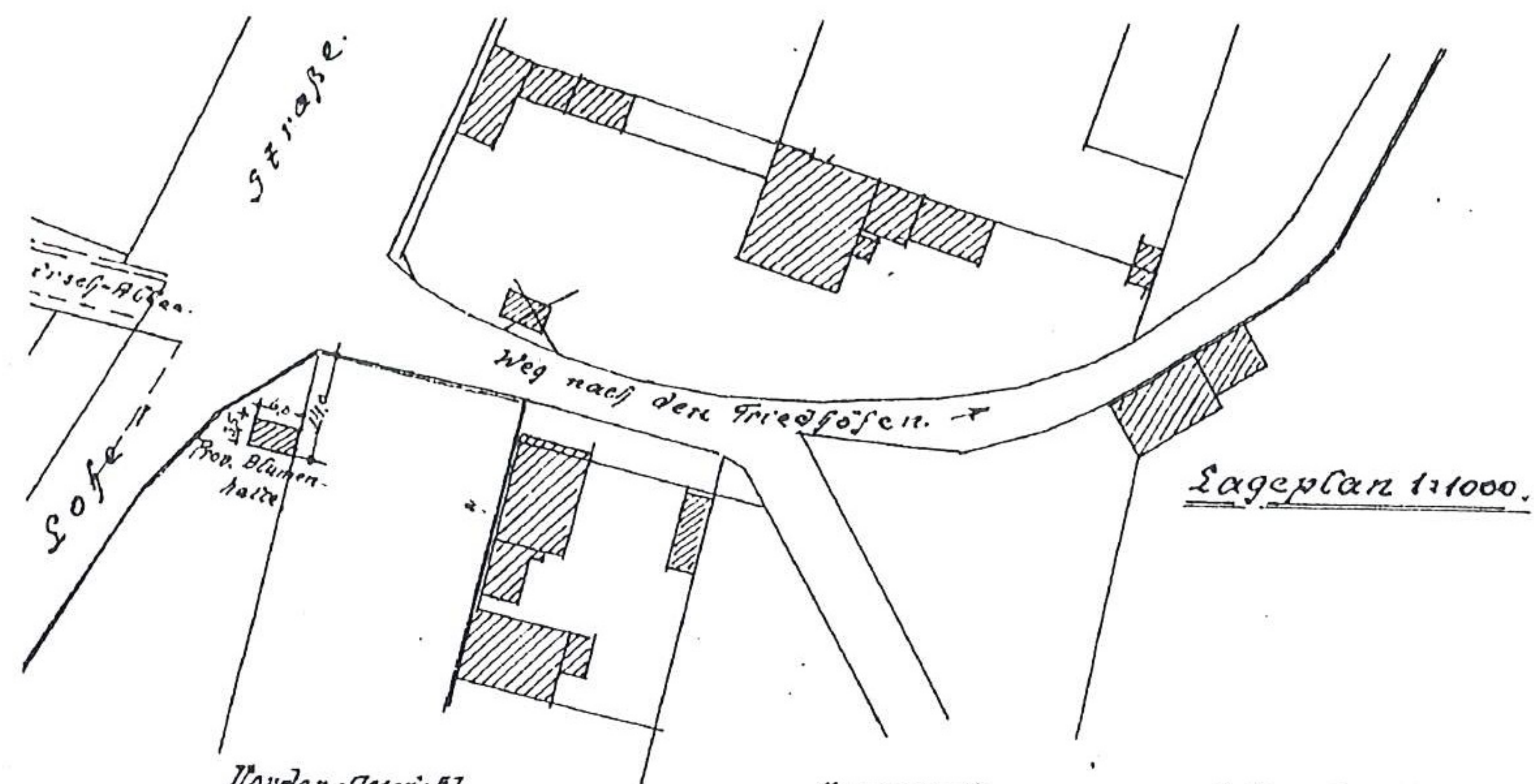
15. Przykład nagrobka przyściennego wraz z żywopłotem i dodatkową roślinnością, na cmentarzu parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Początek XX wieku. ABMW, sygn. 2741.
16. Lista roślin ozdobnych proponowanych przez Johanna Erbe'go do wykorzystania na cmentarzach. Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 22-24.
17. Wzorcowy cmentarz gminny o regularnej kompozycji, z zaznaczonymi gatunkami drzew. Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 27.
18. Kompozycja cmentarnych rabat kwiatowych, ekspozycja na Wystawie Sztuki Cmentarnej w 1913 roku. Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 44.
19. Ozdobna kompozycja okrągłego placu na cmentarzu miejskim przy ul. Grabiszyńskiej. Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 45.
20. Ozdobne otoczenie studni na cmentarzu miejskim na Osobowicach. Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 46.

1. Fragment planu sekcyjnego Wrocławia z widocznym cmentarzem parafii św. Marii Magdaleny i czteroczęściowym cmentarzem parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Sekcja 300/IV, skala 1:5 000. Początek lat 30. XX wieku. Oddz. Zb. Kartogr. BUWr.

2. Fragment planu sekcyjnego Wrocławia z widocznym cmentarzem parafii św. Maurycego. Sekcja 200/III, skala 1:5000. Początek lat 30. XX wieku. Oddz. Zb. Kartogr. BUWr.

Ślesztstraße Ecke Weg nach den Friedhöfen.
Errichtung einer provisorischen, trans-
portablen Blumenhalle.

Breslau, den 25. Februar 1920

Der Bauherr:

W. K. K. K.
maßstab 1:100.

Der Ausführende:

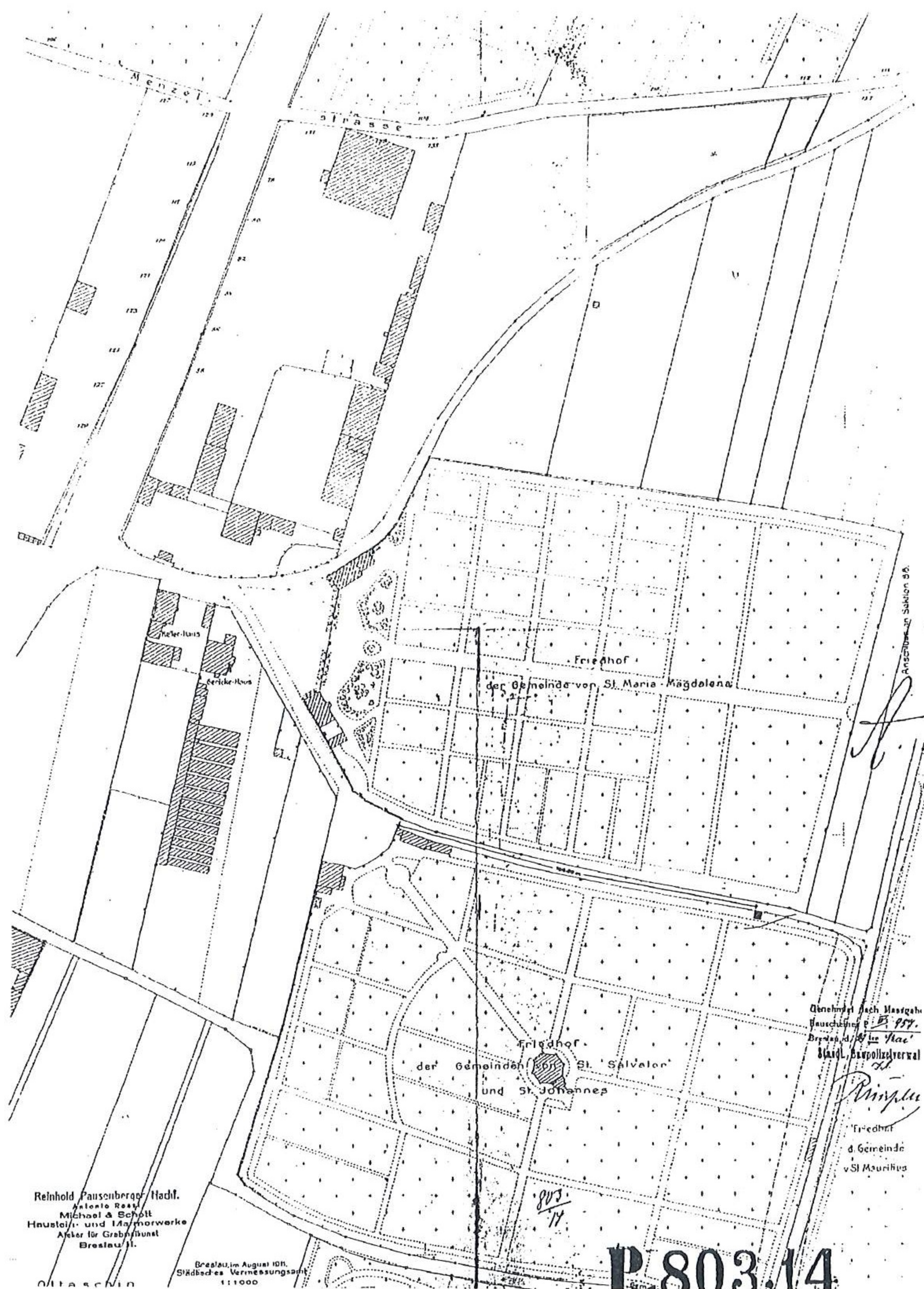
Oscar Kitzke

P. 342.20

Genehmigt nach Massstab 1:100
 Bauherr W. K. K. K.
 Breslau 10.5.20
17. März 20.

3. Plan sytuacyjny drogi łączącej ul. Śleszną z cmentarzami. Projekt kwiaciarni. 1920 rok, ABMW, sygn. 2225.

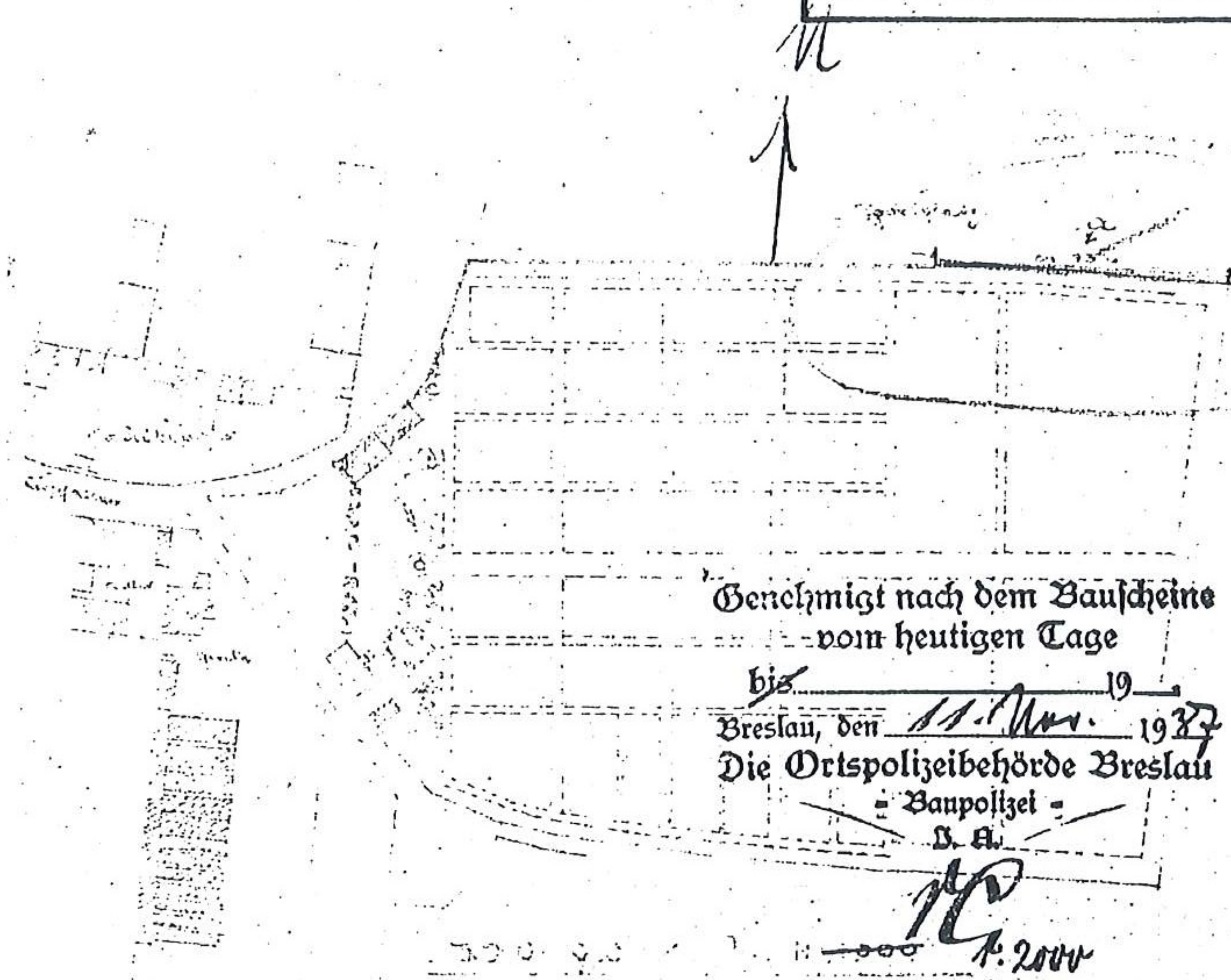

4. Cmentarz parafii św. Marii Magdaleny i północna, najstarsza część cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Fragment planu sekcijnego, skala 1:1000, 1911 rok. ABMW, sygn. 2225.

5. Droga dojazdowa do cmentarza i ozdobna kompozycja roślinna w zachodniej części cmentarza parafii św. Marii Magdaleny. Fragment planu sekcijnego, skala 1:1000, 1920 rok. ABMWr, sygn. 2225.

Georg Preuß G.m.b.H.
Architektur-, Ingenieur- u. Taxbüro
Breslau 2, Claassenstr. 17

Genehmigt nach dem Bauscheine
vom heutigen Tage

bis 19
Breslau, den 11. Nov. 1937
Die Ortspolizeibehörde Breslau
- Baupolizei -
B. A.

Handwritten signature
1:2000

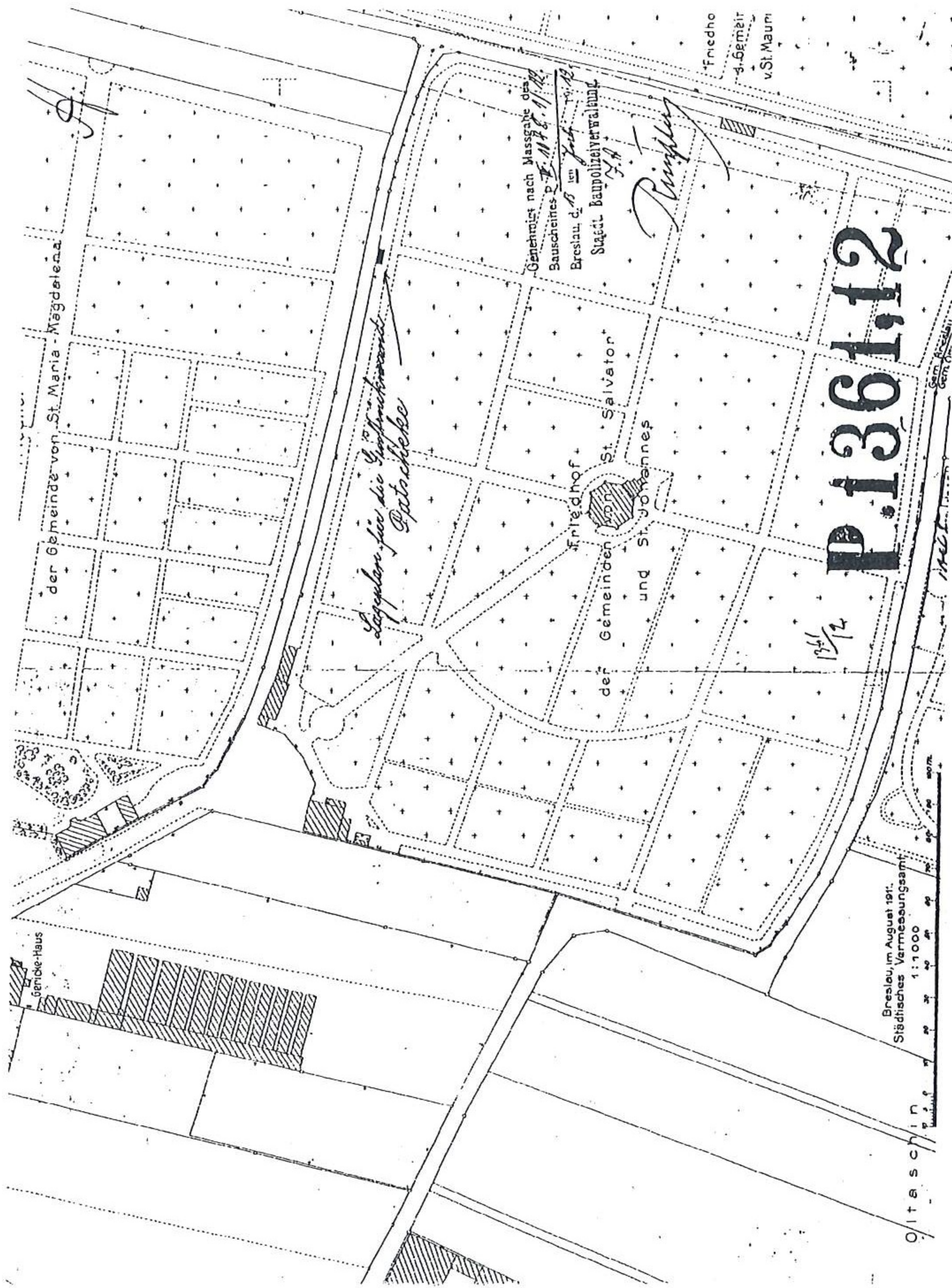
Geplante Erweiterung des Friedhofes von 1200
qm auf 2000 qm. Die Erweiterung umfasst
das Gelände zwischen der Straße
L. Maria und der Straße
L. Maria. Die Erweiterung
wurde am 11. 10. 1937
genehmigt.

Handwritten signature
Kupper

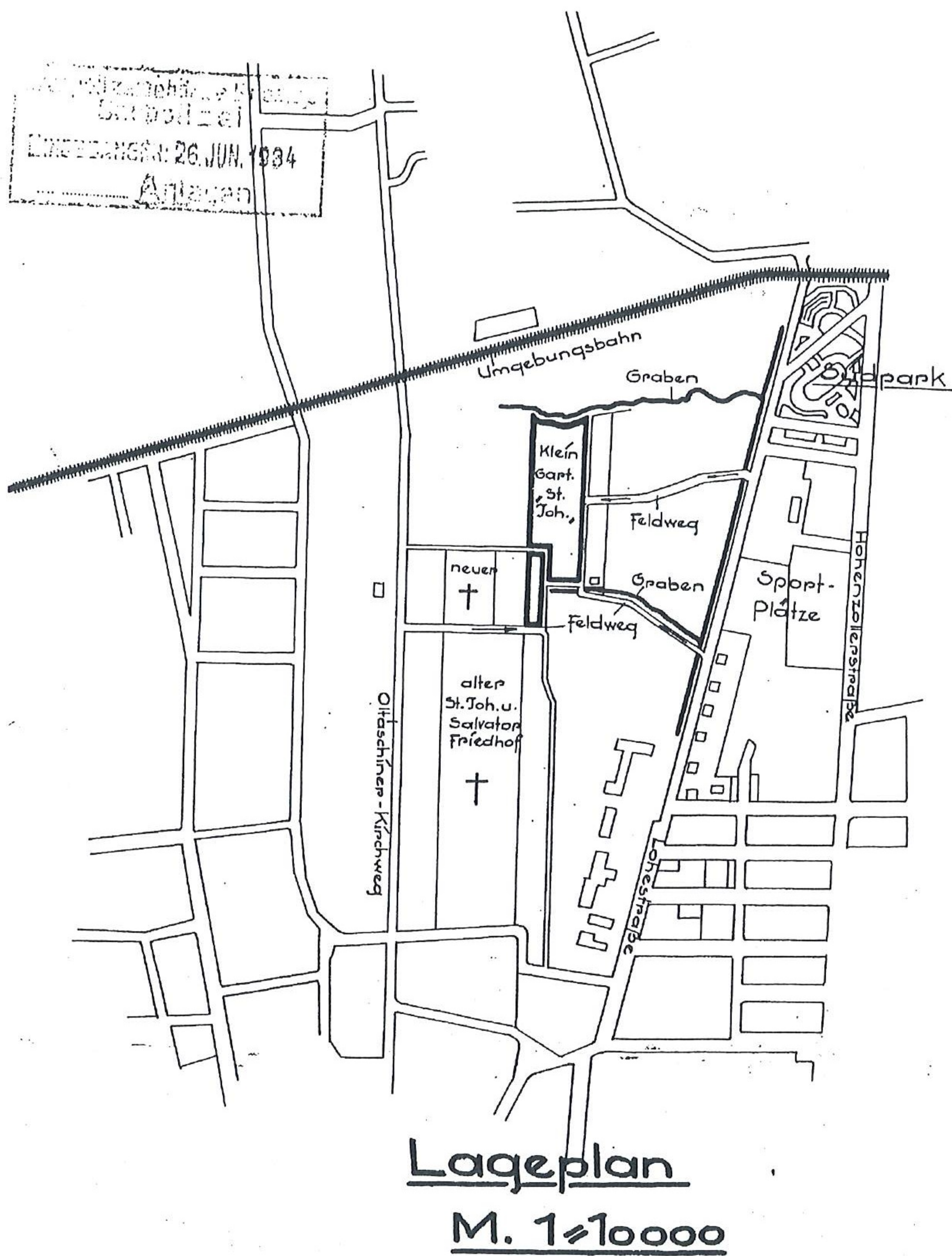
Gezeichnet:
Breslau 2 den 11. 10. 37
Georg Preuß G.m.b.H.
Handwritten signature

P. 4490 37

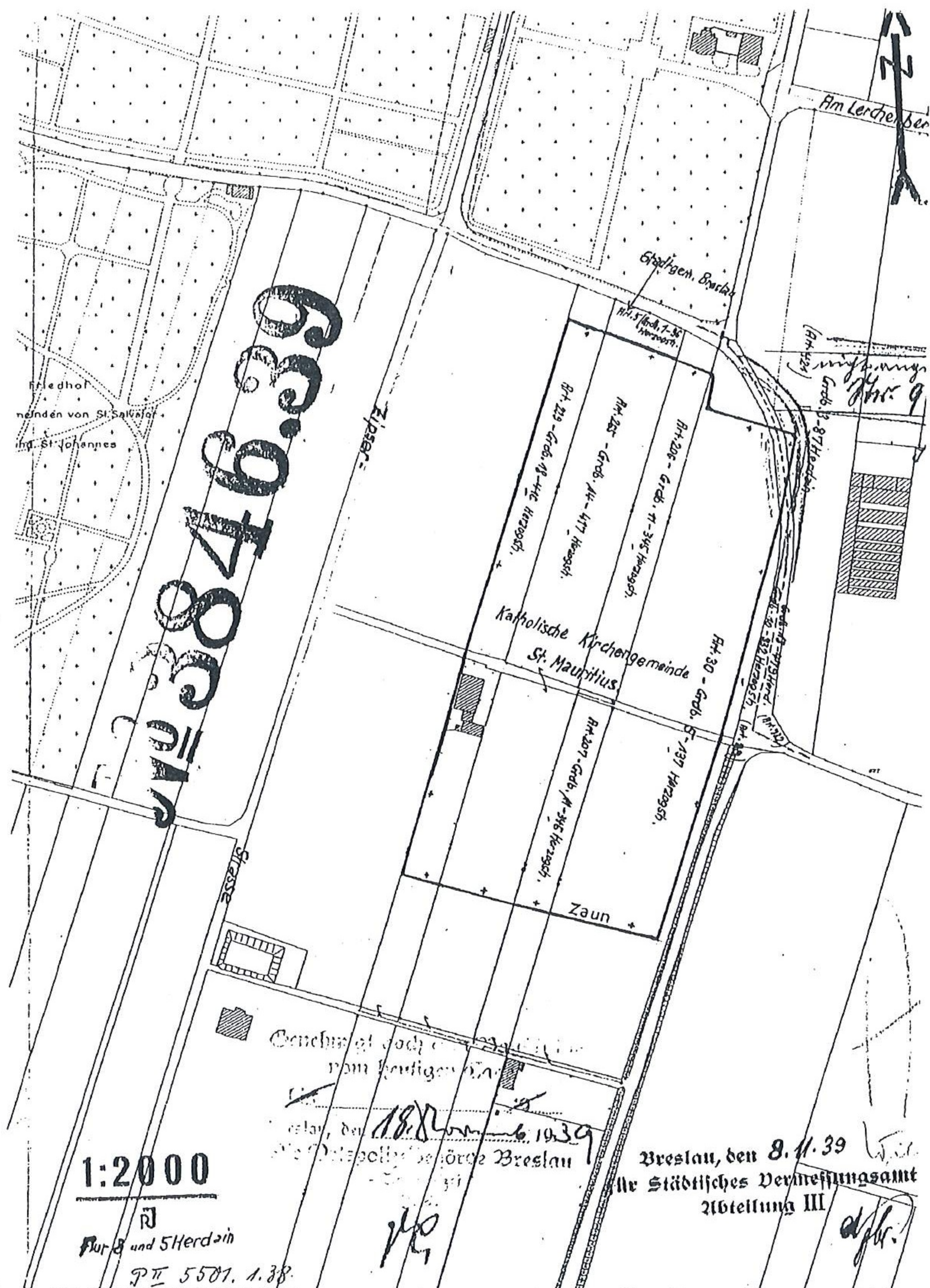
6. Plan sytuacyjny cmentarza parafii św. Marii Magdaleny. Skala 1:2000,
1937 rok. ABMW, sygn. 2225.

8. Najstarsza, północna część cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana. Fragment planu sekcijnego, skala 1:1000, 1911 rok. ABMW_r, sygn. 2741.

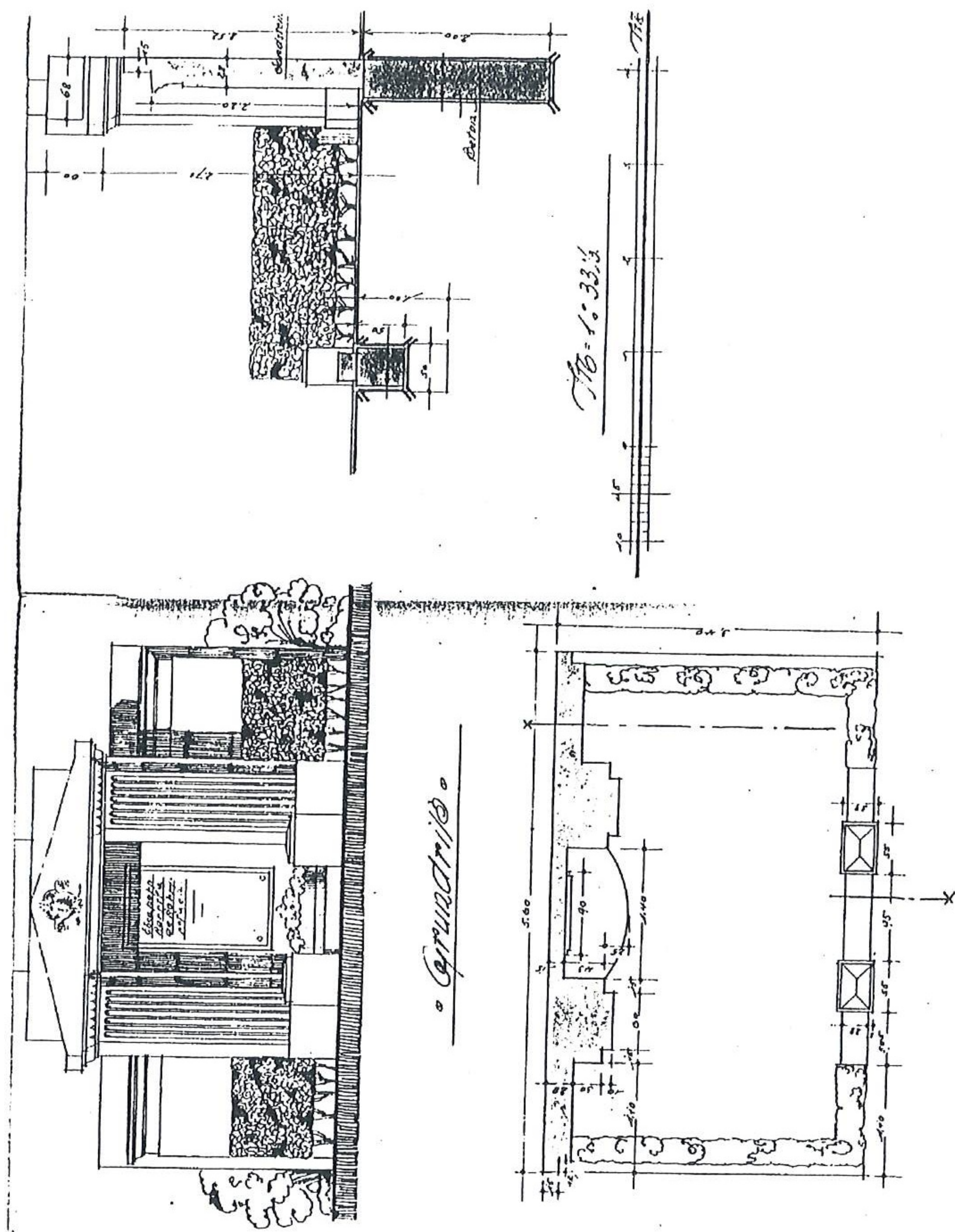

9. Plan sytuacyjny cmentarza parafii im. Zbawiciela i św. Jana, zaznaczona najmłodsza, południowa część cmentarza. Skala 1:10 000, 1934 rok. ABMW, sygn. 2741.

11. Teren przeznaczony na powiększenie cmentarza parafii św. Maurycego.

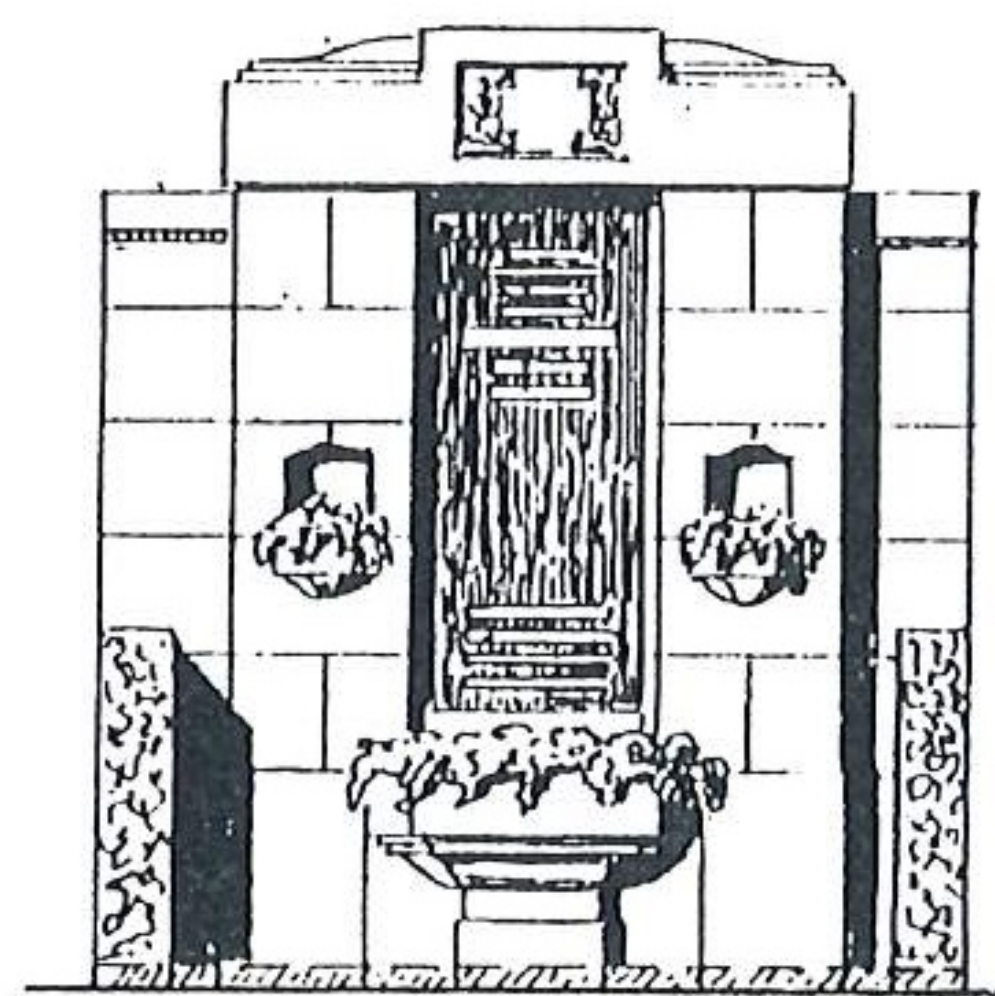
Fragment planu sekcyjnego, skala 1:2000, ok. 1938 roku. ABMW, sygn. 1865.

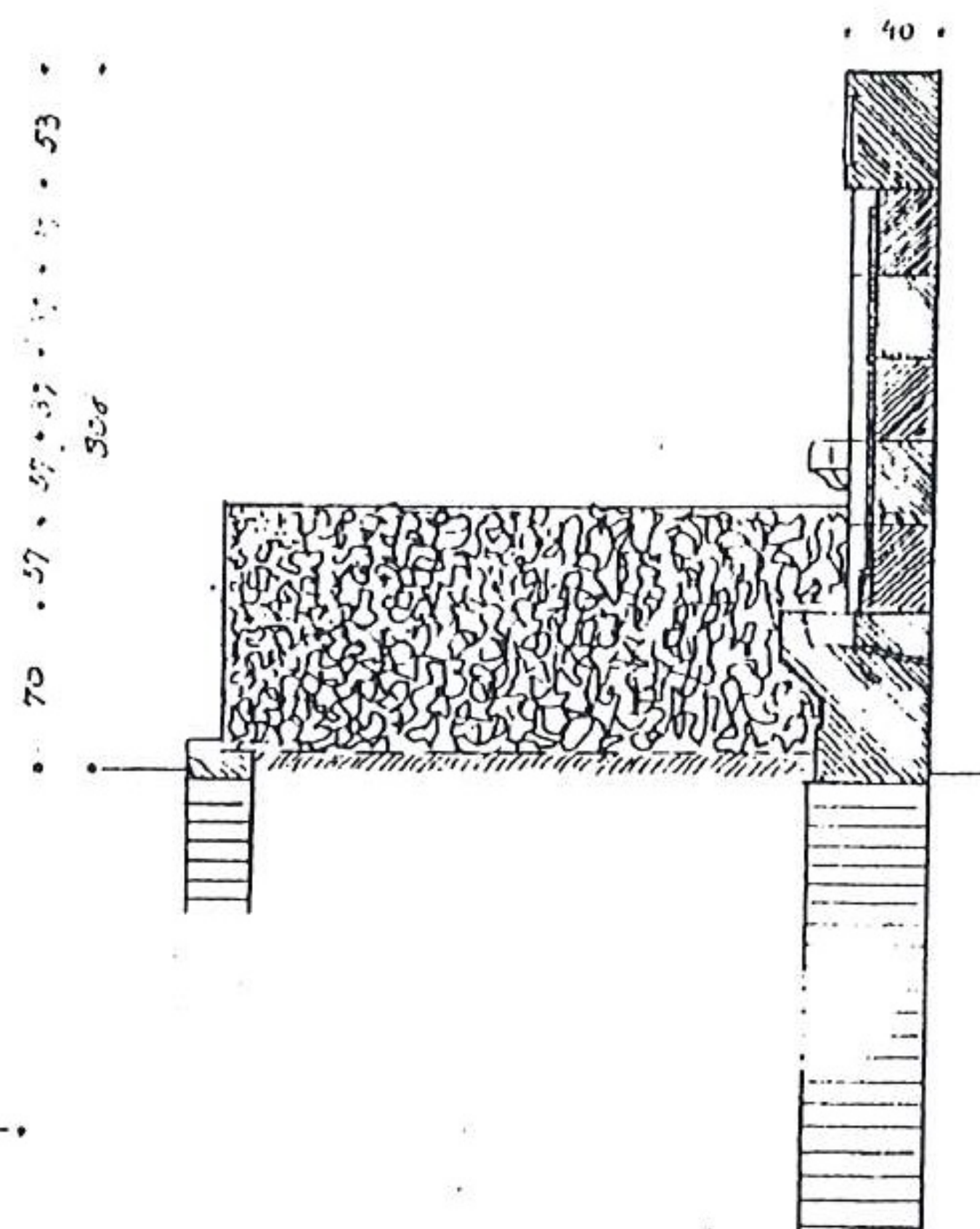
13. Przykład nagrobka wraz ze strzyżonym żywopłotem, na cmentarzu parafii im. Zbawiciela i św. Jana.
Początek XX wieku. ABMW_r, sygn. 2741.

zur Ausführung eines Wanddenkmals
auf dem St. Salvator-Friedhofe.

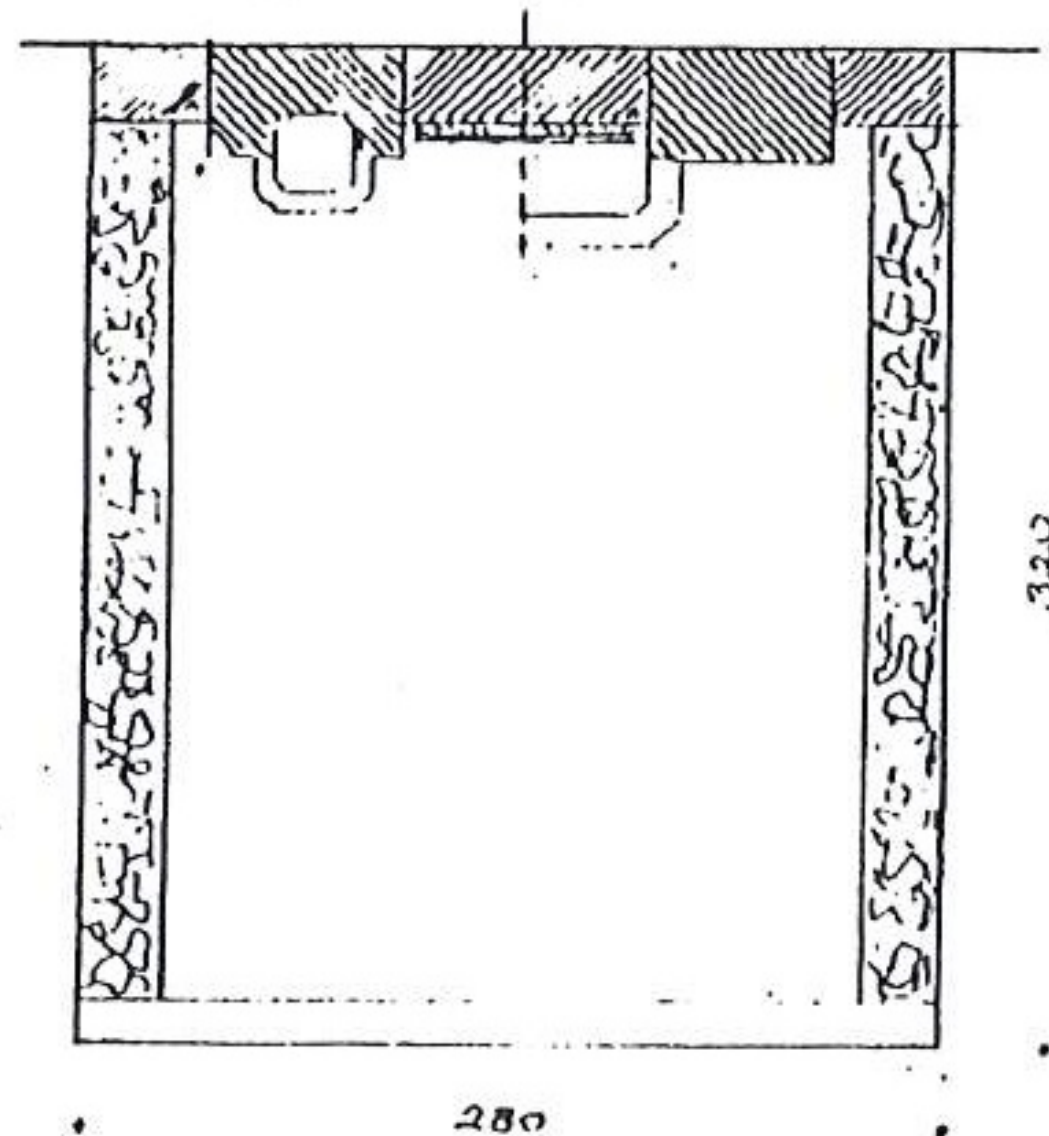
Ansicht

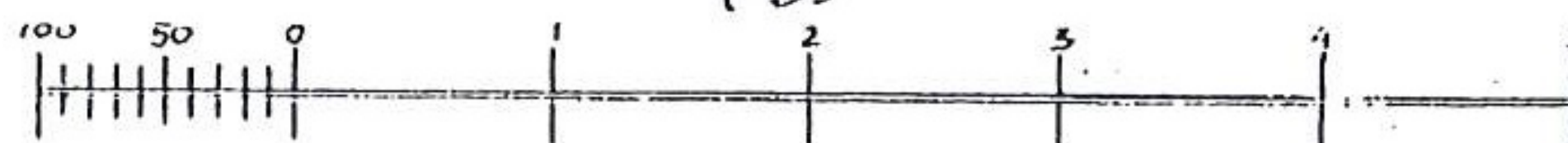
Querschnitt

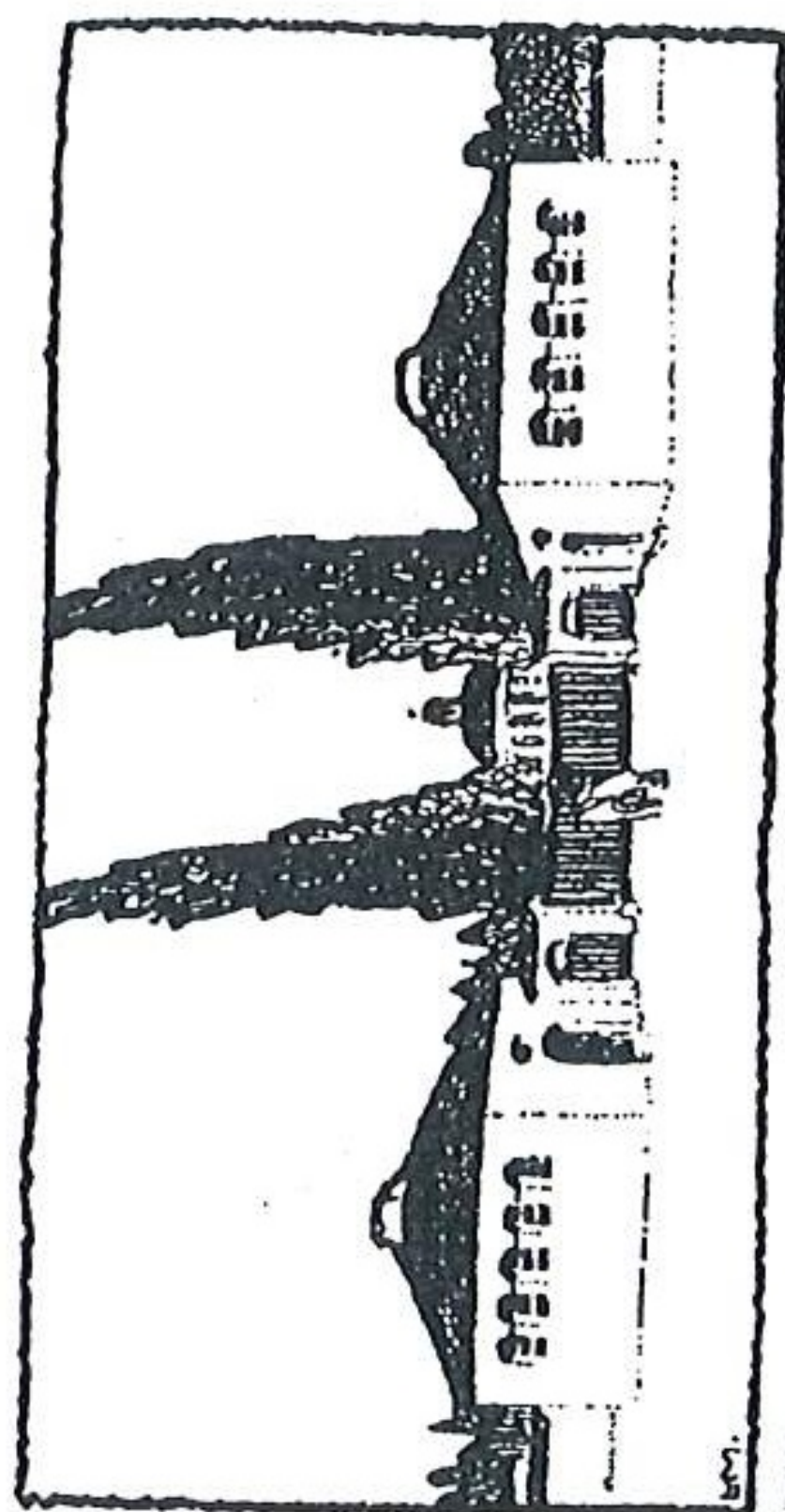
Grundriß

Maßstab 1:50

15. Przykład nagrobka przyściennego wraz z żywopłotem i dodatkową roślinnością, na cmentarzu parafii im. Zbawiciela i św. Jana.
Początek XX wieku. ABMWr, sygn. 2741.

Projekt Mooshammen Breslau.

Friedhofseingang.

Pflanzenliste.

	Höhe cm	Stand	Farbe	Bemerkung
Frühlingspflanzen:				
Stiefmütterchen	8—12	f. u. hblsch.	verschieden.	einjährig
Vergißmichnicht	10	"	hellblau	einjährig u. ausdauernd
Gefüllte Gänseblümchen	5	"	verschieden	einjährig
Goldlack	25—50	f.	goldorange bis braun	ausdauernd
Silene	10	"	rot	"
Flammkirsche	5—10	f. u. hblsch.	orangegelb	"
Primel	5—10	"	verschieden	"
Delphin	5—10	"	blau	"
Flammenblume	5	"	rosa	"
Phlox	30—50	"	hellblau	"
Grasnelke	5—10	f.	rot	ausd. polsterbildend
Heimische	5—10	f. u. hblsch.	weiß	ausdauernd
Ehrenpreis	5—10	"	blau	"
Schleifenblume	5—10	"	weiß	"
Gemsblume	20—40	"	gelbgelb	"
Zwiebelgewächse:				
Hyazinthen				
Crocus				
Tulpen				
Märlbecher				
Schneeglöckchen				
Blauglocken				

f. = sonnig; sch. = schattig; hblsch. = halbschattig.

	Höhe cm	Stand	Farbe	Bemerkung
Sommerpflanzen:				
Frühlings	30—100	f. u. hblsch.	rot u. blau m. weiß	Topfpflanze, frostempfl.
Platanen	20—40	"	rot bis weiß	"
Salix	20—40	"	rot	einjährig
Agrostis	10	"	hellblau	"
Cobelia	8—12	"	buntblau	"
Perunien	20—40	"	verschieden	Topfpflanze
Heliotrop (Danile)	15—30	f.	hellblau	einjährig
Begonia (Eisblumen)	10—20	f. u. hblsch.	rot und rosa	frostempfl. (bild)
Knochenbeulen	20—30	"	rot u. weiß, gelb	sehr farbreich
Rosen	20—60	"	weiß, rosa, rot	wohlriechend
Reise	15	"	gelbgrün	einjährig
Clematis	20—40	"	verschieden	"
Pantheifblume	20—30	"	gelb u. rotbraun	"
Fingerhut	40—60	f. u. hblsch.	weiß u. weinrot	zweijährig u. ausdauernd
Leukoje	20—40	"	weiß, rot, blau	einjährig
Phlox	20—80	"	verschieden	"
Staubensblume	50	"	"	"
Sinnel	20—30	"	"	"
Kreffe	20 u. 120	"	"	"
Ringelblume	30	"	matteblau	"
Jungfer im Grünen	30	"	verschieden	"
Darlene	10—20	"	"	"
Bellamine	30—40	"	"	"
Ferbipflanzen:				
Chrysanthem	40—70	f. u. hblsch.	verschieden	nicht winterhart
Gerbera	30—80	"	blau	ausdauernd
Fettbäume (Sedum)	25—40	"	blau	"
Rasenbildende Pflanzen:				
Kahnpflanzen	10—15	"	gelb	"
Steinbrechen	10	"	weiß	"
Dasys	10	"	gelb, weiß, rot	"
Spergula	3	"	"	"
Stauden für Schatten:				
Leberblümchen	8	sch.	blau, rosa	"
Flasensack	30—50	f. u. hblsch.	verschieden	"
Nachtviole	30—50	"	"	"
Fingerhut	10	"	blau	"
Immergrün	10	"	"	"
Farne	10—60	sch.	"	"

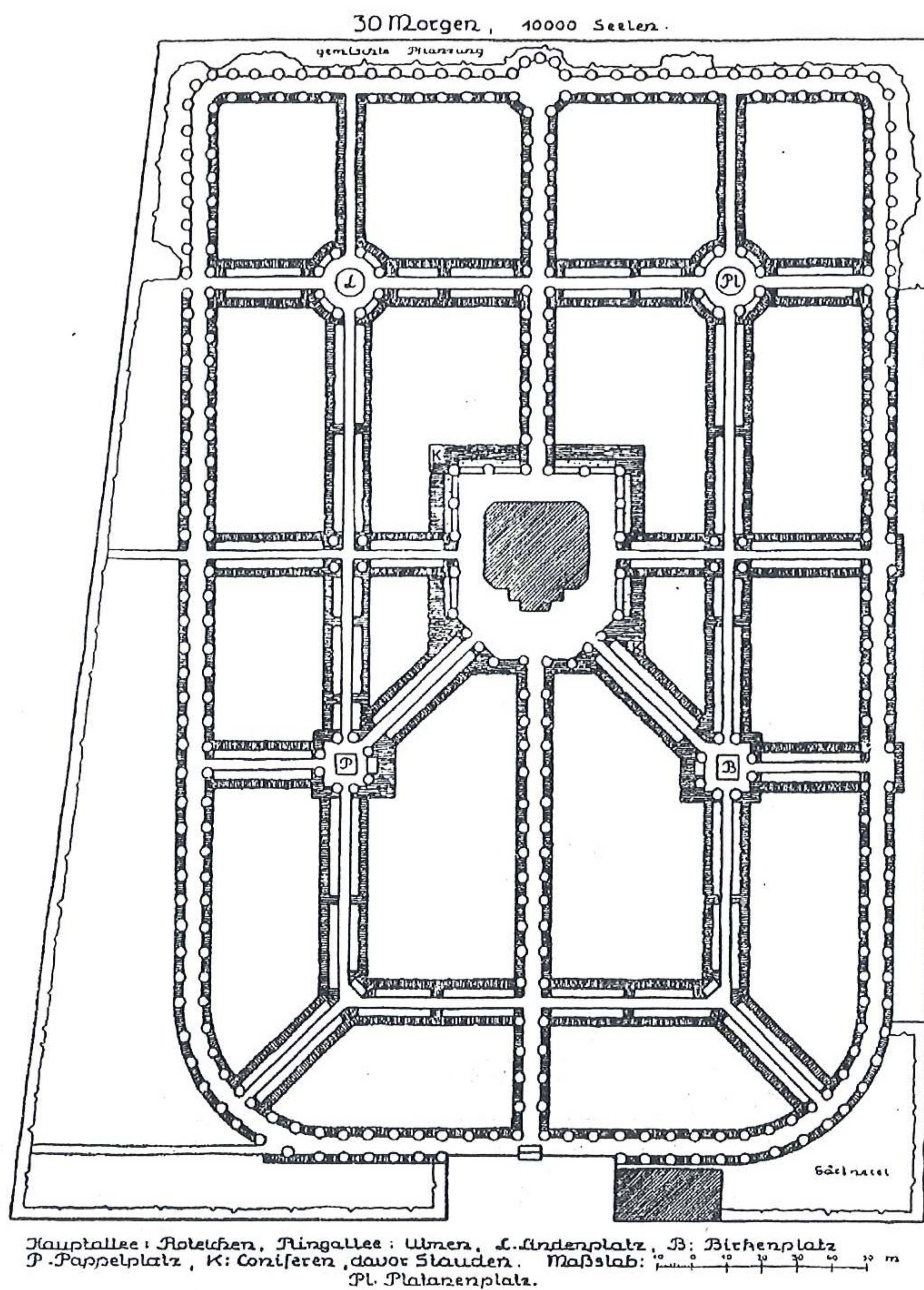
f. = sonnig; sch. = schattig; hblsch. = halbschattig.

16. Lista roślin ozdobnych proponowanych przez Johanna Erbe'go do wykorzystania na cmentarzach.
Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 22-24.

Schlingpflanzen:					
Kleinblättriger Efeu, Waldbrebe, Gelsblatt, Memorialrose (Wichurium).					
	Blüte	Höhe cm	Stand	Farbe	Bemerkung
Stauden für sonnige und halbschatt. Lage:					
Karthäuser Nelken . . .		30	f.	rot	ausdauernd
Chineser Nelken . . .	Sommer	80	"	verschieden	einjährig
Bartnelken	"	30—50	"	"	ausdauernd
Weisse Lilien	Juni/Juli	40—60	"	weiß	"
Perlhyaazinthe	März	10	f. u. hb(sch).	blau	"
Pfingstrose	Juni	50—70	"	rot, rosa, weiß	"
Schwertlilie	Mai/Juni	30—60	"	verschieden	"
Kaiserkrone	April/Mai	50—60	f.	rotgelb	"
Malve (Stockrose) . . .	Sommer	150—200	"	verschieden	"
Sonnenrosen	"	100—200	"	gelb	einjährig
Glockenblume	"	20, 40-60	f. u. hb(sch).	blau, weiß, rot	einjähr. auch ausd.
Flammenblume	Juli/Sept.	30—60	f.	verschieden	ausd. u. einjährig
Salbei	Mai/Juli	30	"	blau	ausdauernd
Goldball	September	80—100	"	gelb	"
Rosmarin	Juni	20—30	"	bläulich, weißlich	holzartig, frostfrei überwintern
Goldraute	September	80—120	"	goldgelb	ausdauernd
Akelei	Juli	30—50	"	verschieden	"
Rittersporn	Sommer	60—80	f. u. hb(sch).	blau	"
Weidenröschen					
Funkien	Juni	20—30	(sch).	weiß u. bläulich	"
Gundelrebe					
Christrose	Febr./März	20	"	weiß	ausd. (giftig)
Bandgras	Juli	40—50	f. u. hb(sch).		ausd. wuchernd

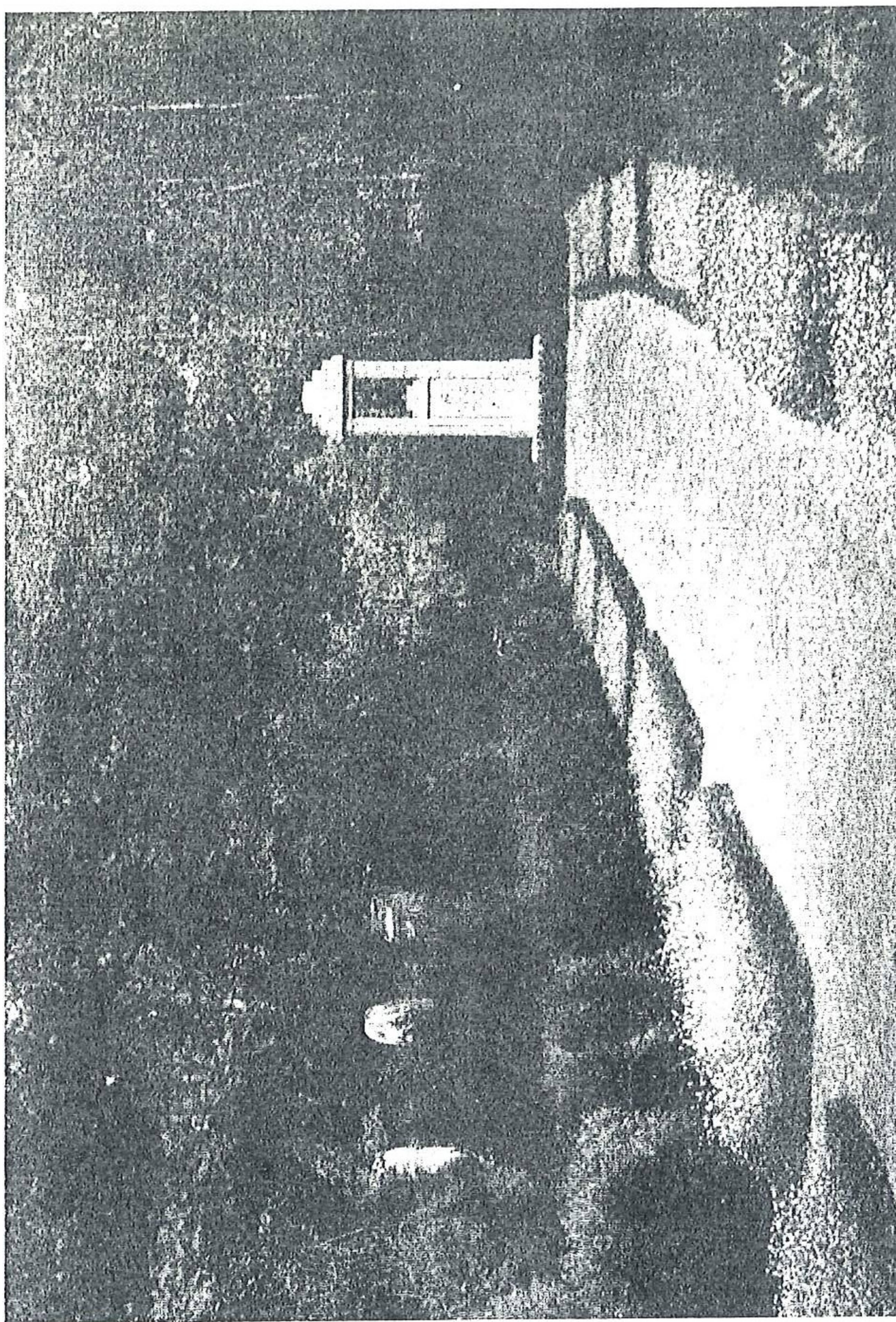
f. = sonnig; (sch) = schattig; hb(sch) = halbschattig.

16a. Lista roślin ozdobnych proponowanych przez Johanna Erbe'go do wykorzystania na cmentarzach. Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 22-24.

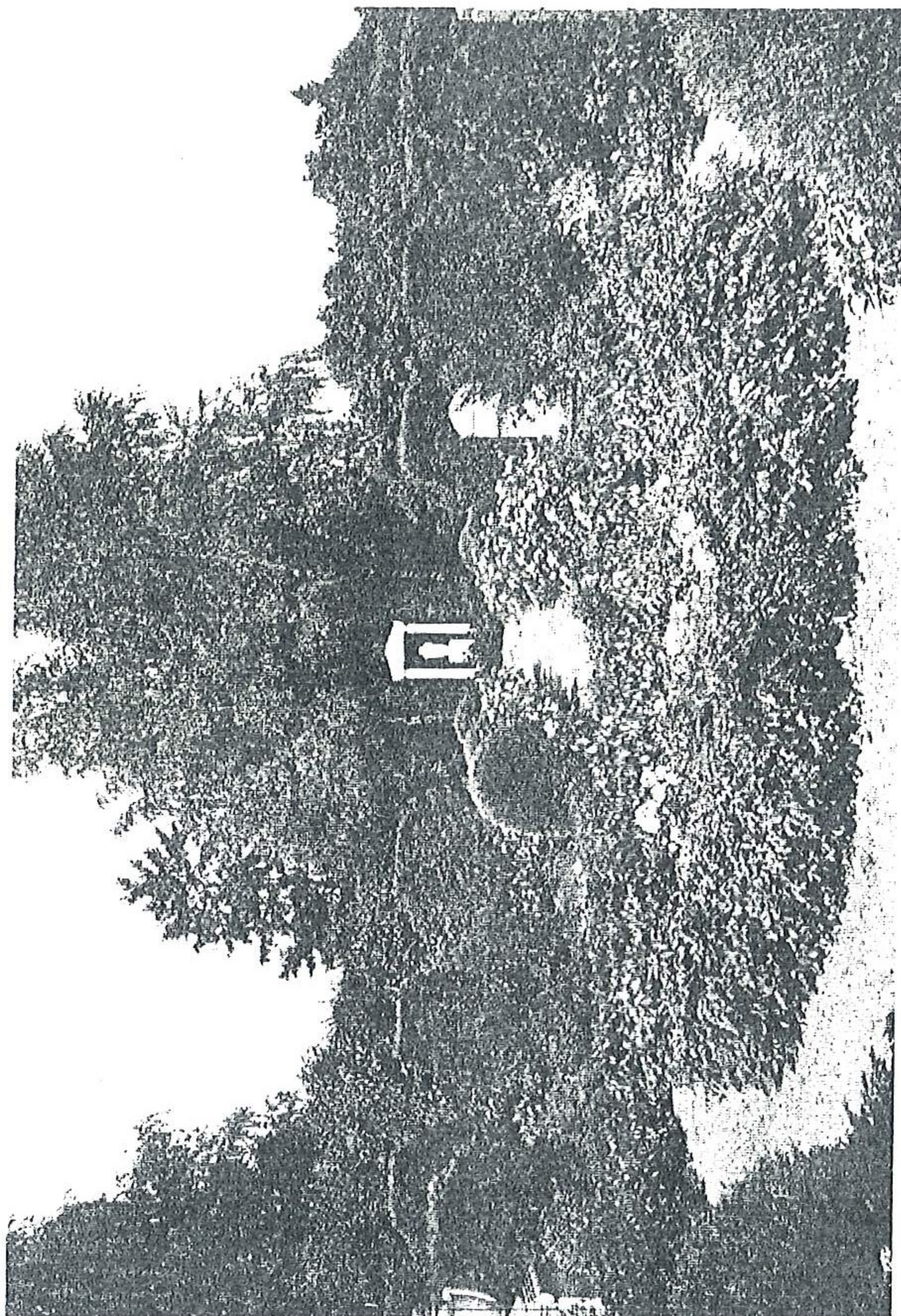

Plan einer Friedhofsanlage für eine größere Gemeinde.

17. Wzorcowy cmentarz gminny o regularnej kompozycji, z zaznaczonymi gatunkami drzew. Th. Effenberger, J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 27.

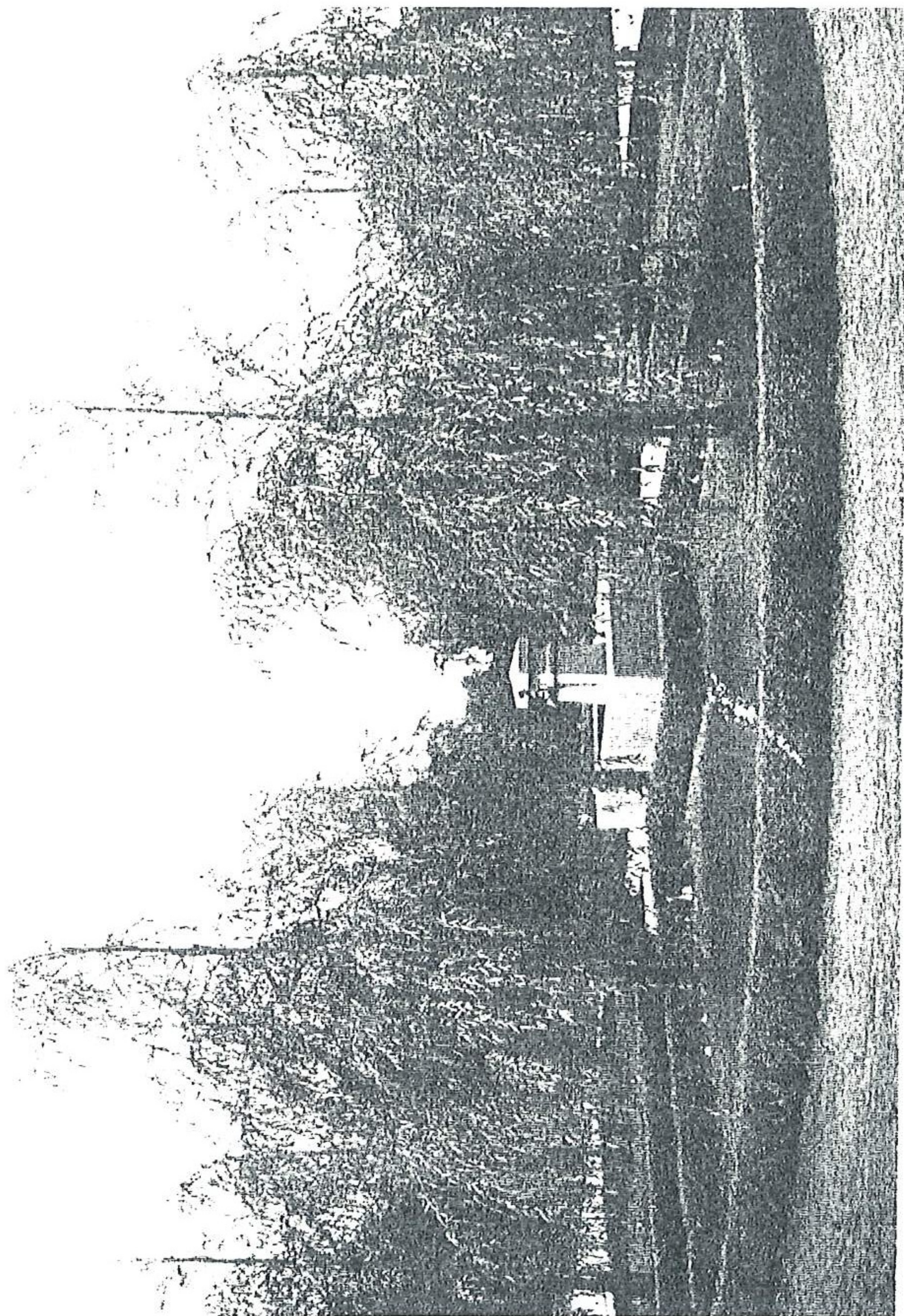

18. Kompozycja cmentarnych rabat kwiatowych, ekspozycja na Wystawie Sztuki Cmentarnej w 1913 roku. Th. Effenberger, *J.Erbe, Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 44.

19. Ozdobna kompozycja okrągłego placu na cmentarzu miejskim przy ul. Grabiszynskiej.

Th. Effenberger, J.Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 45.

20. Ozdobne otoczenie studni na cmentarzu miejskim na Osobowicach. Th. Effenberger,

J. Erbe, *Anlage und Pflege der Friedhöfe*, Breslau 1926, s. 46.